

Konsentrasjonsleirvaktene fra Agder

Av Knut F. Thoresen

Høsten 1948, tre år etter krigens slutt, kom en svært uhyggelig landssviksak opp for retten. Den som skulle dømmes var den da 23 år gamle Henry Georg Henriksen fra Øyestad i Aust-Agder. Han hadde vært medlem av Wachtbatallion nr. 6 «Oslo», en enhet bestående av norske vaktsovdater i tysk tjeneste i Norge. Han stod nå tiltalt for flere drap og grov mishandling av jugoslaviske fanger i Nord-Norge under krigen.

Dette var en av de alvorligste sakene som ble rettet mot norske vaktmannskaper i utryddelsesleirer nordpå. Under rettssaken kom det fram gruoppvekkende opplysninger som gjorde at Henriksen til tross for sin unge alder, ble dømt til 17 års tvangsarbeid.¹

Henriksen var imidlertid ikke alene om å ha deltatt i den norske Vaktbataljonen under krigsårene. Totalt regner en med at nærmere 1000 nordmenn i kortere eller lengre tid tjenestegjorde i de ulike avdelinger av Vaktbataljonen i årene 1942–45.² En nærmere gjennomgang viser at omkring 30 av disse kom fra Agderfylkene.

Denne gruppen av vaktmannskaper fra Agder er ikke tidligere blitt gjenstand for noen vitenskaplig oppmerksomhet. Hvem var de, hva gjorde de seg skyldige i og hvilken straff fikk de etter krigen? Denne artikkelen gjengir noen punkter fra et pågående arbeid og vil senere bli presentert som et mer grundig vitenskaplig arbeid om Vaktbataljonen i Norge.

Vaktbataljonen

Den norske SS-Vaktbataljon ble opprinnelig opprettet som *Hirdvaktbataljonen* våren 1942.³ Da ble mannskaper fra Hirden og Nasjonal Samling angivelig rekruttert som frivillige til et norsk bedriftsvern for å hindre sabotasje mot norske industribedrifter.⁴ Høsten 1942 ble imidlertid denne enheten underlagt det tyske Waffen SS og i 1943 fikk den navnet SS-Vaktbataljon 6 / Wachtbatallion 6 «Oslo» («Vaktbataljonen» blir heretter forkortet VB).⁵ Under tysk SS-kommando og kontroll skulle unge norske menn i stedet sendes til Nord-Norge som fangevoktere.

Den første puljen av fangevoktere ble sendt nordover til Nordland med båt og tog sommeren 1942.⁶ Da hadde de i forkant gjennomgått en kort opplæring på Fredriksten festning i Halden.

Den første kontingenten av fangevoktere ble den mest brutale gruppen. Senere kontingenter som fikk opplæring i SS-leiren i Holmestrand-Botne, ble nektet bajonett

Den norske vaktbataljonen under opplæring i Halden i 1942.

FOTO FRA LJUBO MLADENOVICS SAMLING

fordi den første gruppen hadde misbrukt dette våpenet mot fangene på en slik måte at selv tyskerne mente de gikk for langt.⁷ Fra våren 1943 ble denne fangevoktertjenesten med nordmenn i Nord-Norge avviklet på grunn av den brutale framferden.⁸ I stedet ble den norske Vaktbataljonen satt inn som bedriftsvern for krigsviktige industribedrifter i Norge. Denne formen for vaktjeneste ble opprettholdt fram til freden i mai 1945.⁹

«Serberleirene» – utryddelsesleirer i Nord-Norge

«Serberleirene» i Nord-Norge blir ofte feilaktig omtalt som krigsfangeleire. Men de jugoslaviske fangene i leirene var de første årene uten krigsfangestatus. De var politiske fanger, partisaner og gisler som var sendt fra Balkan til det okkuperte Norge for å utnyttes som slavearbeidskraft og siden tilintetgjøres. I den første perioden, fra de første jugoslaviske fangene ankom Norge i juni 1942 og fram til mars/april 1943, var fangene underlagt det tyske SS og omgitt av norske fangevoktere og ordenspolitiet. Da ble fangesituasjonen en humanitær katastrofe med nær 70% døde.¹⁰ Fra 21. mars 1943 ble imidlertid ansvaret for fangene overført til tyske Wehrmacht. Da overtok tyske soldater vakholdet i fangeleirene resten av krigen og leger og Røde Kors fikk adgang til leirene. Nå ble forholdene bedre.¹¹

De norske fangevokterne gjorde hovedsakelig tjeneste i leirer anlagt langs riksvei 50

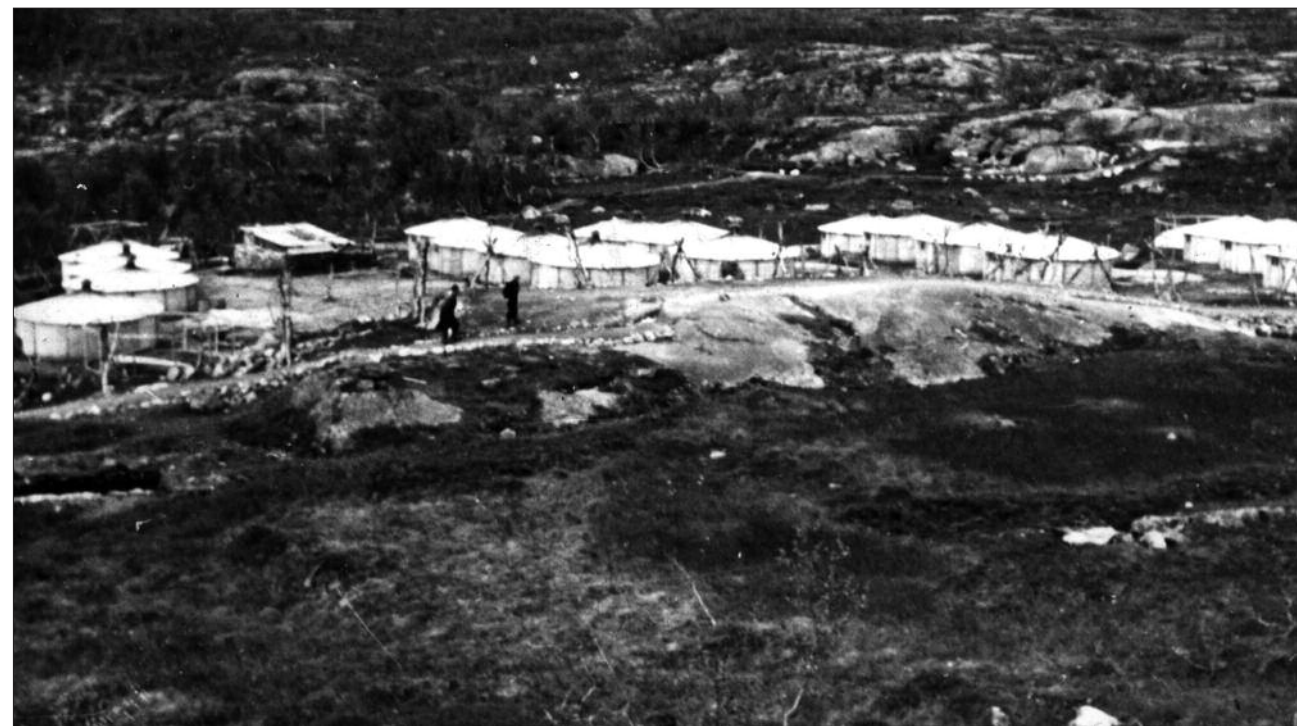
(i dag E6). Det fantes på forskjellige tidspunkter flere såkalte «serberleirer» i Norge, men de norske vaktene gjorde bare tjeneste i fire-fem av dem; *Lager 1 Beisfjord* ved Narvik (med midlertidig leir på Bjørnefjell), *Lager 2 Elsfjord* (bestående av de to leirene Korgen og Osen), *Lager 3 Rognan* (Botn) og *Lager 4* (Karasjok).¹² Slavearbeidet bestod i alt vesentlig i bygging av veier («Blodveien»), ved- og tømmerhogst, landbruksarbeid og snørydding når årstiden tilsa det.¹³

For å drifte leirene i Norge sendte den tyske okkupasjonsmakten Sturmbannführer Hans Benno Hüttig, som tidligere hadde hatt overordnede stillinger i konsentrasjonsleirene Sachsenhausen og Natzweiler. Hüttig kom til Norge sammen med SS-mannskaper fra totenkopf-forbandet og fra allgemene SS. Tysk fangebehandling og mentalitet ble således overført på norsk jord.¹⁴

For å understreke at serberleirene ble rene utryddelsesleirer, kan vi se nærmere på dødstallene. Totalt overlevde bare 27% av fangene den første tiden i leirene i Nord-Norge.¹⁵ I Karasjok-leiren i Finnmark døde over to tredjedeler av fangene innen leiren ble oppløst i desember 1942.¹⁶ Da hadde leiren en dødsprosent som var høyere enn i mange tyske konsentrasjonsleirer. Blant de tjue norske fangevokterne i Karasjok-leiren, var i hvert fall tre fra Agder, deriblant Hartvig D. fra Hisøy. Årsaken til de høye dødstallene blant fangene, var en kombinasjon av dårlige klær i et kaldt klima, lite mat og hardt arbeid, sykdom og brutal fangebehandling. Sistnevnte endte i ytterste konsekvens med skyting eller henging.¹⁷

Foto fra fangeleiren på Øvre Jernvann nord for Narvik august 1942. Leiren ble etablert i forbindelse med en massakre ved leiren i Beisfjord. Den jugoslaviske leiren ved Øvre Jernvann eksisterte kun i fem uker i perioden 20. juli–25. august 1942. 242 fanger døde etter tilfeldige drap, samt sult og sykdom. I juni 2011 ble det avduket et minnesmerke etter de omkomne i området.

FOTO UTLÅNT AV NARVIKSENTERET I NORDLAND

De jugoslaviske fangene

Av de 4268 identifiserte jugoslaviske fangene i Norge under andre verdenskrig var 3841 serbere (89%), mens de resterende var bosniere, kroater, slovenere og enkelte andre minoriteter.¹⁸ Den største gruppen blant de jugoslaviske fangene var partisaner eller tilhengere av Tito, *den kommunistiske motstandsbevegelsen* i Jugoslavia. Men også den andre motstandsbevegelsen, *serbiske rojalister*, var representert blant fangene. I tillegg var det en del serbere som var blitt arrestert som gisler eller tatt til fange under den kroatiske fascistbevegelsen Ustasjas utryddelsespolitikk mot serberne. Enkelte fanger var også blitt arrestert for kriminelle forhold, og flere av disse ble brukt som Kapoer (kameradpolizei; fanger innsatt av tyskerne for å kontrollere medfanger). Den verste av dem var nok kroaten Stefan Talisman, slakter og bokser av yrke fra Zagreb. Han påstod selv at han egenhendig hadde drept over 10 av sine medfanger før han ble skutt av en av de norske fangevokterne.¹⁹ Andre Kapoer, som Talismans medhjelper, bosnieren og Kapoen Alija Lelic, klarte angivelig å rømme til Sverige da han så hvilke vei krigen gikk.²⁰ I alt var det 33 fanger som løp nazistenes ærend og som ble drept av sine egne jugoslaviske medfanger. Disse er ikke tatt med i dødsstatistikken.²¹

Noen serberfanger klarte under dramatiske omstendigheter å flykte over til Sverige. Til sammen klarte 89 å flykte over grensen²², men noen ble pågrepet eller skutt før de kom så langt. Noen av dem fikk også hjelp underveis av norske patrioter.

Forholdene mellom de enkelte fangegruppene i leirene var ikke alltid like godt. Verst var nok situasjonen for dem som sto nederst på rangstigen. Da kunne politiske og etniske motsetninger gjøre seg gjeldene. I følge en av de norske fangevokterne som ble avhørt etter krigen, var det gjerne slik at «Kroatene tålte ikke serbere og omvendt. Kroatene stod høyere i kurs hos tyskerne enn serberne. Forarbeidere og slike var alltid kroater.»

«Hva med fangepolitiet?»

«De var utelukkende kroater.»

«Var det noen kroater som ikke hadde slike jobber?»

«Nepp, de hadde en overordnet stilling alle sammen.»

«Hvordan så dere forskjell på dem?»

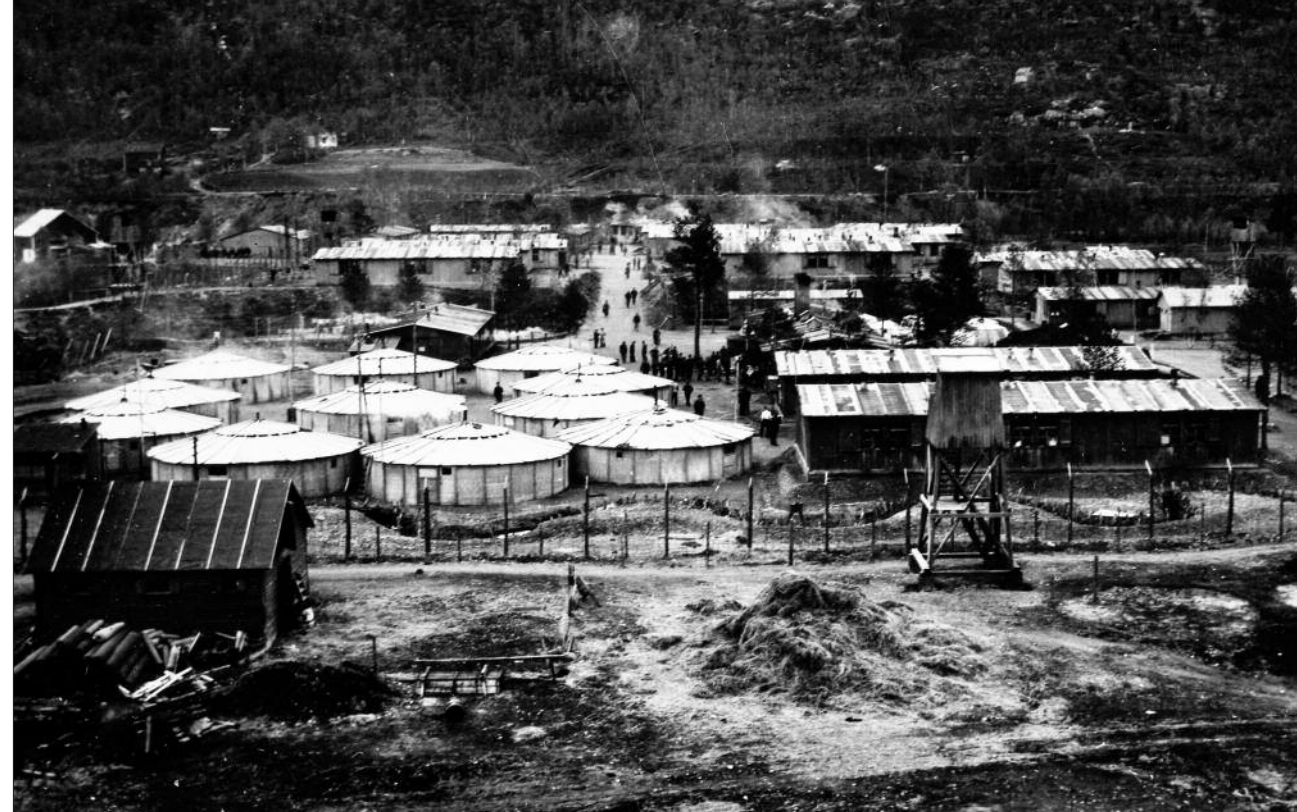
«Det var ikke lett å se, men vi hørte det på dialekten. Kroatene hadde en hvit stripe på ermene.»

«Det var gammelt fiendskap mellom dem som kroatene fikk full anledning til å utnytte.»²³

Selv om det stort sett var bosniere og kroater som utgjorde fangepolitiet, var det også en del av dem som så på fangene som en enhetlig gruppe. De regnet seg først og fremst som Jugoslaver og partisaner.

Fangevokterne fra Agder

Av de ni identifiserte fangevokterne fra Agder som ble sendt nordover i den første puljen sommeren 1942 var åtte medlemmer av NS. To av dem hadde medlemskap i NS' ungdomsfylking (NSUF) fra 1934, og den ene av dem var til og med leder for NSUF i Arendal før krigen. Flere av dem hadde også sentrale tillitsverv i NS under krigen og det er grunn til å tro at de har hatt en viss ideologisk motivasjon for sin innsats som fangevoktere.²⁴

Hvert år sendes flere tusen norske skoleelever til konsentrasjonsleirer i Tyskland og Polen for å lære om fortidens ugjerninger. Men hva om de samme elevene ble sendt på dannelsessturer til de tidligere jugoslaviske tilintetgjørelsesleirene i Nordland og Finnmark? Der tjenestegjorde norske fangevoktere i årene 1942-43 og de stod ikke tilbake for tyske fangevoktere i brutalitet. Her fra Beisfjord-leiren ved Narvik i fredsdagene i 1945.

FOTO UTLÅNT AV NARVIKSENTERET I NORDLAND.

Et eksempel på dette er lillesandsgutten Ran Lykke Himberg. Ved krigsutbruddet i 1940 var han krigsseiler på alliert side, men mønstret av i slutten av juni 1940. Etter dette meldte han seg inn i NS og ble med i Vaktbataljonen. Fra NS-hold ble han ansett som en potensiell lederfigur i den fremtidige NS-staten, og han ble tatt opp som førerasspirant og sendt på offisersutdanning i Tyskland. Himberg ble senere frontkjemper og falt i Russland sommeren 1944.²⁵ Vi kjenner til at noen av VBs medlemmer på landsbasis også var frontkjemper (på Østfronten), men det er bare funnet tre personer fra Agder som tjenestegjorde som både frontkjemper og fangevoktere i VB under okkupasjonen.

Dette kan ha sammenheng med at tjenesten i Vaktbataljonen ble sett på som mindre attraktiv. En frontkjemper fortalte blant annet at de ikke fikk lov av sitt eget befall å omgås medlemmer av VB og flere betraktet de norske fangevokterne som en gjeng kjelt-ringer.²⁶

Selv om det var Hirden som innledningsvis skulle stå for rekrutteringen til Vaktbataljonen, ble det fra NS-hold sett på med skepsis at unge norske idealister skulle utføre denne formen for «rakkertjeneste» for tyskerne. Hirdsjefen i Norge, Oliver Møystad, ba Quisling om å avvikle den norske vakttjenesten i de fem serberleirene. «Den tjenesten disse gutter utfører er det mest redselsfulle jeg noen gang har hørt om,»

skrev han i et brev til Quisling. Bakgrunnen for dette var en ung hirdmann som hadde oppsøkt ham på kontoret, hilst med nazihilsen og sagt «*Heil og sæl, jeg er utdannet morder*», før han hadde fortalt en sjokkert Møystad om tjenesten i serberleirene.²⁷

Ut fra det kildematerialet jeg har hatt tilgang til, kan det se ut til at Arendal er sterkest representert blant Agders VB-deltagere. Her kom ni personer, nesten en tredjedel av alle deltagerne fra Agder. Til sammenligning fant jeg bare tre fra Kristiansand, for øvrig det samme antallet som fra Fjære kommune ved Grimstad. Tar man høyde for en viss feilmargin, så kom VB-medlemmene fra Agder likevel fra et geografisk spredt område, men med en overvekt av medlemmer fra Arendal og tilsluttende kommuner. En mulig forklaring er at fremtredende NS-medlemmer i Arendal og Grimstad var blant de første som meldte seg til VB og bidro således til rekrutteringen av unge frivillige i nærområdet.

Foruten mulige ideologiske motiver bak tjenesten (NS-medlemskap), var det også eksempler på personer fra Agder som gikk inn i Vaktbataljonen fordi de trengte lønnet arbeid eller fordi de i utgangspunktet vervet seg til Den Norske Legion/Waffen SS (til krigføringen mot kommunismen på Østfronten), men ble underkjent på grunn av høy alder eller av helsemessige forhold og overført til Vaktbataljonen.²⁸

Ser man på alderssammensetningen finner man at ni av medlemmene var født mellom 1920 og 1925, mens de to eldste var født i henholdsvis 1900 og 1903. Den yngste var født i 1926 og altså bare i tenårene da han utførte tjeneste i VB. De fleste var imidlertid mellom 20–30 år gamle.

Tjenesten i vaktbataljonen

Detaljer rundt hva fangevokterne fra Agder foretok seg har bare i liten grad vært kjent tidligere. Sannsynligvis finnes det en del opplysninger om dette i rettsdokumenter på Riksarkivet i Oslo.²⁹ Men i tillegg er det flere som aldri ble dømt for slik tjeneste og som dermed ikke er omtalt i noen rettsdokumenter. Trolig henger dette sammen med at det var fangevokternes egen interesse å holde dette skjult eller å minimere sin egen rolle i vaktjenesten i forbindelse med rettsoppgjøret.

Et eksempel på dette er rettssaken mot Alf. R fra Flosta. Han ble dømt til seks måneders fengsel i Arendal byrett 30. oktober 1945.³⁰ Selv om det senere under rettsoppgjøret kom frem at han hadde vært fangevokter i den beryktede Korgen-leiren i Nordland, ble ikke saken hans tatt opp igjen. Arendal byrett konkluderte med at tjenesten som vaktmann i fangeleiren i Korgen bare var «ytterligere en side ved det straffbare forholdet han var dømt for», nemlig den generelle tjenesten som skomaker i VBs leir i Holmestrand. Dermed ble dommen opprettholdt.³¹ Sannsynligvis skyldes av dette at Korgen-leirene lå forholdsvis avsidesliggende til og få overlevende vitner var tilgjengelige når rettssakene kom opp.

Sjur F. fra Grimstad var trolig den fremste av alle nordmenn som tjenestegjorde i Beisfjord-leiren som underoffiser. Han var en av dem som mottok «Serberkorset»³² ved bataljonens retur til Holmestrand etter at de var dimittert fra fangevoktertjenesten. Den innledningsvis nevnte Henry Georg Henriksen fra Øyestad oppnådde også graden Unterscharführer (sersjant) som belønning for sin opptreden som fangevokter i Beisfjord-leiren. Om en skal tro rettsreferatene etter krigen, så kan det se ut som om

viljen og evnen til å begå brutale ugjerninger som mishandling og drap var et av kriteriene for å bli forfremmet.³³

I følge rettsreferater fra Henriksens sak i Agderposten etter krigen ble «*En del fanger som arbeidet med naken overkropp, tildelt en rekke så harde slag over ryggen av tiltalte at geværkolben knakk, hvoretter tiltalte begynte å slå med geværløpet slik at fangene fikk dype sår på ryggen og blødde sterkt. En serber som på arbeidsplassen hadde falt bevisstløs om, fikk av tiltalte en rekke slag av en tykk stokk hvoretter tiltalte satte stokken i serberens munn og vred fram og tilbake og så støtte den inn i serberens øyne. Ved to forskjellige anledninger påførte tiltalte, med bajonetten som var påsatt geværet, to serbere dype stikk bakfra og inn i ryggen med den følge at serberne avgikk ved døden umiddelbart etterpå.*» Henriksen ble til slutt dømt for fem drap og for mishandling av flere fanger.³⁴

En sønn av en motstandsmann fra Arendal fortalte at VB-deltagerne Odd H. og Hartvig D. under en permisjon fra tjenesten kom i uniform inn på Grand hotell i Arendal og provoserte gjestene. Motstandsmannen og kameraten hans kom i klammeri med fangevokterne, og det endte med at sistnevnte ble kastet ut av restauranten med makt. Hartvig D. gikk senere inn i statspolitiet og deltok i flere arrestasjoner av nordmenn. Ved enkelte arrestasjoner oppførte han seg så brutalt at NS-politimesteren i Arendal så seg nødt til å klage til Gestapo. Dommen etter krigen lød på tolv års fengsel for Hartvig D., og da var ikke engang forholdene rundt tjenesten hans i Karasjok-leiren i Finnmark tatt med.³⁵ I august 1948 ble han imidlertid igjen satt under tiltale, denne gangen for de forhold han hadde gjort seg skyldig i som fangevokter i Karasjok-leiren. Men straffen ble opprettholdt,³⁶ noe som vitner om at rettsapparatet i rettsoppgjørets tidlige fase var for nasjonalt orientert i sine domspremisser og for lite oppmerksom på overgrep begått mot andre lands borgere. Mange av handlingene vitnet også om rene krigsforbrytelser, slike som begått i tyske KZ-leirer ute i Europa.

Så langt vet vi at det deltok fangevoktere fra Agder i alle utryddelsesleirene nordpå i årene 1942-43. Men deltagere fra Agder var også med vaktbataljonen etter at vakttjenesten i Nord-Norge ble avviklet våren 1943. Da ble de satt inn som bedriftsvern for krigsviktige bedrifter i Norge. På Agder ble mannskaper fra VB blant annet satt inn i vaktholdet av Knaben gruver i Fjotland i Vest-Agder og Fiskå Verk og Nikkelverket ved Kristiansand for å forhindre alliert sabotasje.³⁷ Det var VB-personell til stede på Knaben under det massive amerikanske bombeangrepet i november 1943, men mannskapene slapp fra det med livet i behold.

Etter krigen

Flere av de tidligere fangevokterne fra Agder klarte seg bra etter krigen. En av dem ble suksessfull medeier i en av Grimstads hjørnesteinsbedrifter, en annen ble en kjent båtbygger, kysthistoriker og forfatter og en tredje ble lærer ved en av Arendals videregående skoler. Dette står i grell kontrast til påstandene om at deltagerne kom fra de lavere sosiale lag med få karrieremuligheter.³⁸

Historien om serberfangene og vaktbataljonen er i dag ukjent for folk flest, men er likefullt et av de mørkeste kapitlene i vår krigshistorie. Det er et meget ubehagelig faktum at norske konsentrasjonsleirvakter var like ille som, og i noen tilfeller kanskje verre enn, tyskerne.

Agderposten

Uhyggelige detaljer omkring Henry Henriksens 5 mord

Arendalsgutten stak øynene ut på sitt offer med en stokk

2 serbere stakk han ned bakfra med bajonett. Et av ofrene ble sparket ihjel -- et annet skutt gjennom hodet

Den uhyggeligste saken som noensinne er rullet opp i Arendal er nå klar til behandling i retten. Tiltalebeslutningen som er utferdiget mot den 21 år gamle Arendalsgutten Henry Henriksen avslører nok et grusomt kapittel i vårt lands okkupasjonshistorie — et kapittel om lidelser — pinsler — og mord i en målestokk som ikke står langt tilbake for de verste gestapisters redselsgjerninger. Mellom linjene i denne tiltalen griner det mot en en gru og sadisme, fortvilelse og taus anklage som med ett slag stiller oss ansikt til ansikt med 5 års tysk okkupasjon og voldsherredømme, og får oss til å huske at vi ikke må — glemme

Bare 21 år gammel er gutten. Og 16 år var han da han meldte seg til tjeneste for nazismen og det tyske redselsregime.

Grunnlaget for tiltalen er at Henry Georg Henriksen i mars 1941 meldte seg inn i Nasjonal Samlings ungdomsfylking hvor han sto som medlem til kapitulasjonen. I mars 1942 meldte han seg til tjeneste i våpenhirden (senere kalt SS-vaktbataljon) hvor han gjennomgikk et to måneders kurs i våpenbruk ved Halden festning. Etter endt utdanning i våpenhirden reiste han til Beisfjord ved Narvik sammen med en avdeling av vaktbataljonen hvor han arbeidet i ca. halvannen måned i en leir som var under oppføring til bruk for serbiske og kroatisk krigsfanger.

250 serbere myrdet på 4 måneder

I juli 1942 kom tiltalte til en fangeleir for deporterte serbere i Osen. Her utførte han til november samme år sammen med en avdeling av vaktbataljonen uniformert og bevestret vaktjeneste over ca. 600 fanger, hvorav det i dette tidsrom

døde 200—250 på grunn av mishandling.

Da 50 serbiske fanger sommeren 1942 ble skutt av tyskerne i Osen fangeleir som represalier for at en tysker var blitt drept utenfor leiren, sto tiltalte sammen med de andre vokterne under eksekusjonen postert rundt leiren foran for å slå ned mulige opptøyer blant fangene som ble tvunget til å se på at deres kamerater ble skutt.

Videresøvet han selv mishandlinger og drap.

Morderen stiger i gradene

I november 1942 kom tiltalte tilbake til Holmenstrand hvor han fortsatte sin militærutdanning, gjennomgikk underoffisersskole under tysk ledelse, ble i februar 1943 forfremmet til Rottenführer og i mai/juni 1942 til underoffiser, fra hvilken tid han også deltok i våpen-

Forts. på 2. side

Sammenslutningen av Oslo og Aker

Akershus fastholder kravet om erstatning for tapt skattekraft

Oslo (NTB) Akershus fylkesting tok onsdag endelig standpunkt til spørsmålet om sammenslutning av Oslo og Aker. Det foretas 2

Stormuglerne fakkert

Svensken som smuglet bildekk hadde reisekone med

Kongsvinger (NTB) Politiet har nå fakkert de to stormuglerne som torsdag kveld la igjen 16 bildekk i Kongsvinger bilsentral, opplyser politimesteren i Kongsvinger til «Glåmdalen». En hadde notert seg at de to stormuglerne som fraktet

Etter krigen fikk mange av de alvorligste sakene stor spalteplass i avisene. Men vanlige lesere forstod neppe alvorret i de sakene som kom opp i årene 1946-48. Mange nordmenn var på dette tidspunktet lei av krigen og ønsket bare å legge den bak seg. Resultatet av dette er at Vaktbataljonens virksomhet under krigen i dag er lite kjent i norsk krigs- og okkupasjonshistorie.

FAKSIMILE FRA AGDERPOSTEN 27. SEPTEMBER 1946

Enda mer ubehagelig er det at flere av disse også kom fra Agder og hadde samme bakgrunn som deg og meg.

Professor i kriminologi Nils Christie konkluderer i sin kanoniserte undersøkelse av de norske fangevokterne i serberleirene nordpå (1952) «at fangevokterne i disse konsentrasjonsleirene var nokså vanlige folk, i en uvanlig situasjon. Noen av dem tolket

Leif J. fra Øyestad ble etter krigen dømt til livsvarig tvangsarbeid.

FAKSIMILE FRA AGDERPOSTEN 3. APRIL 1948

fangenes situasjon på en slik måte at det gjorde det mulig for dem å omgå sitt vanlige normsystem. De ville ikke, normalt, ha skadet eller drept mennesker. Men dette var ikke normalt, og dem de vokter var ikke mennesker – de var dyr. De ville normalt ikke drepe vanlige dyr heller, annet enn for å spise dem. Men dette var ikke vanlige dyr, det var skadedyr. Jeg fant ingen monstre. Jeg fant vanlige mennesker i en uvanlig situasjon».³⁹

Leif J. fra Øyestad var vaktmann i Korgen-leiren og forklarte seg i februar 1947 for Arendal politikammer om forholdene rundt sin tjeneste:

«Samme dag vi kom til leiren, ble vi stilt opp på linje og sjefen, tyskeren Hesse, holdt en instruksjonstale for oss hvor han framholdt at fangene som var i leiren var kriminal-fanger så som snikmordere og at vi måtte være forsiktede med dem for ikke å komme i nærheten, heller ikke snakke noe til dem – vår avstand ble satt til 6 skritt – nærmere skulle vi ikke komme disse «karene», sa han. Forsøkte noen av fangene å flykte, skulle vi bare skyte. Var det noen av fangene som gikk utenforbi veikanten – og dette var utenforbi hans arbeidsområde, skulle vi ikke vente, men bare skyte dem ned».⁴⁰

Mange av fangevokterne ble altså dømt til fengsel eller tvangsarbeid for sin virksomhet etter krigen, men ikke alle.⁴¹ De som ble dømt til lange straffer, sonet som oftest bare deler av straffen før de slapp fri. Siden folk flest ikke hadde kjennskap til hva fangevokterne hadde gjort seg skyldige i, ble de heller ikke stigmatisert på lik linje med de som hadde deltatt i angiveri eller som frontkjemper. Den nevnte Henriksen, som ikke bare hadde utsatt fanger for bestialsk mishandling, men også forvoldt minst fem drap, sonet kun seks år av en idømt frihetsstraff på 17 år. I 1951 ble han benådet og løslatt fra Bjørkelangen arbeidsleir i Akershus.⁴²

Epilog

I 1996 etablerte en norsk NATO-bataljonen seg i byen Modrica i den bosnisk-serbiske republikken. Den norske kapteinen Jarle Elvemo fra Nordland traff ved en tilfeldighet en gammel serber som hadde vært fange i Norge under andre verdenskrig. Elvemo beskriver møtet slik:

«Plutselig reiser han seg og kommer mot bordet mitt. 'Nordmann?' spør han. Jeg nikker. 'Partisan' sier han. 'Jeg var fange i Norge under krigen. Jeg var en av Titos soldater som ble tatt av tyskerne og ført til Norge. Takket være all hjelp fra snille nordmenn overlevde jeg. Selv det minste serbiske barn kjenner historien om partisanenes lidelser og nordmennenes hjelp og støtte. Dere vil bli høyt verdsatt her hos oss alle sammen, både av store og små, unge og gamle.»⁴³

Forfatteren av denne artikkelen, som selv tjenestegjorde fire år som norsk offiser på Balkan, kan bekrefte dette. Det var sjelden dårlig stemning mot norske soldater på Balkan, selv ikke under NATOs bombing i 1999.

I mange norske hjem finnes det i dag små utskårne trefigurer, blikkskrin, fugler og lignende håndverk laget av utenlandske krigsfanger i Norge under andre verdenskrig. Gjenstandene ble gitt i takknemlighet til nordmenn som på ulikt vis hjalp fangene med mat eller under flukt. De vennsapsforhold som oppstod mellom nordmenn og spesielt serbere i denne tiden, er aldri blitt glemt.

I etterkrigsårene ble norsk-jugoslaviske vennsapsbyer etablert, kultur og forskning utvekslet og mange barn av serberfanger fikk studiestipender fra Norge. Den tidligere jugoslaviske president Tito besøkte Norge flere ganger og understreket de gode norsk-jugoslaviske relasjonene. Dette viser at vennsapsbånd skapt under ekstraordinære forhold kan overleve i generasjoner. Dette forsonende perspektivet kan være nyttig å ha med seg, når også de mørke sidene av nordmenns handlinger under siste krig skal kartlegges og analyseres.

Takk til Johnny Haugen i Agder Historielag for nyttige kommentarer til artikkelen og for opplysninger om deltagere i Vaktbataljonen fra Agder. Takk også til Michael Stokke og Svein Tore Aspelund ved Narviksenteret for opplysninger om leirene i Nord-Norge.

Generelle kilder:

Christie, Nils: «Fangevoktere i konsentrasjonsleire». Pax forlag A/S, Oslo 2010.

Elvemo, Jarle: «Krigens ansikt. En FN-soldats dagbokopptegetninger fra Midtøsten og Bosnia 1986-1998», Saeculum forlag, Gan 2004.

Jaklin, Asbjørn: «De dødsdømte». Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2011.

Jovanovic, Cveja: «Flukt til friheten. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1985.

Hansson, Per: «Mamma Karasjok». Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1970.

Rokic, Nikola: «Jugoslavia Mitt Land». Forlaget frank Haakerud & CO A/S, Oslo 1961.

Styrvold, Sigurd: «Heil & Sæl, jeg er utdannet morder! Den norske SS vaktbataljonen 1942–45». Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2009.

Ulateig, Egil: «Jakten på masseorderne». Forlaget Reportasje, Lesja 2006.

Veum, Eirik og Brenden, Geir: «De som falt. Nordmenn drept i tysk krigstjeneste» (2.utg.). Vega Forlag/NRK, 2010.

Aviser: Aftenposten, Agderposten, Fædrelandsvennen og Vestlandske Tidende.

Norsk Rettstidene 1945–50

Polittidende 1945–55

Meddelelser fra Riksadvokaten 1945–50

Fotnoter

¹ Agderposten 22. juni 1948.

² Styrvold 2009, s.18, 36 og 42–45. Det er i skrivende stund knyttet en viss usikkerhet til antall deltagere i Vaktbataljonen i Norge under andre verdenskrig. Alt tyder imidlertid på at dette tallet lå et sted mellom 500-1000 personer. Forhåpentligvis vil dette bli avklart på et senere tidspunkt.

³ Styrvold 2009, s.8–9 og 25.

⁴ Styrvold 2009, s.8–9 og Christie 2010, s. 85–86. Dette punktet er omdiskutert. Major og frontkjemper Arthur Qvist hevdet i avhør etter krigen at Vaktbataljonen skulle benyttes som bedriftsvern allerede i 1942. Men tyske kilder og annonser i norske aviser indikerer at disse planene først ble lansert i 1943.

⁵ Styrvold 2009, s.10 og 34 og Christie 2010, s.85–86.

⁶ Styrvold 2009, s. 9–10.

⁷ Styrvold 2009, s.11.

⁸ Styrvold 2009, s.15–16 og 26.

⁹ Styrvold 2009, s.15–16 og 26.

¹⁰ Statistikken over fangene er hentet fra en liste utarbeidd av norsk-jugoslavisk samband basert på tyskernes fangearkiv. Se også Christie 2010, s.58–59.

¹¹ Christie 2010, s. 59 og Jaklin 2011, s. 251.

¹² Styrvold 2009, s.10 og Jaklin 2011, s. 246.

¹³ Styrvold 2009, s.10.

¹⁴ Styrvold 2009, s.32–33.

¹⁵ Jovanovic 1985, s.26.

¹⁶ Christie 2010, s.46.

¹⁷ Styrvold 2009, s.11 og Christie 2010, s.46–57.

¹⁸ Styrvold 2009, s.10.

¹⁹ Jovanovic 1985, s.64.

²⁰ Det finnes motstridende opplysninger om Alija Lelic. Enkelte kilder hevder at han ble drept i fangeleirene i Osen, men dette er i skrivende stund ikke kjent.

²¹ I Mladenovics liste over døde jugoslaver er ikke disse fangene tatt med. I KGT i Norge er derimot alle tatt med. Mladenovic mener for øvrig at 150 av fangene gikk i tysk tjeneste. Av dem døde 33. Opplysninger fra historiker Michael Stokke, prosjektleder ved Narviksenteret.

²² Jovanovic 1985, s.25.

²³ Christie 2010, side 155

²⁴ Styrvold 2009, s. 54

²⁵ Veum & Brenden 2010, s. 188 og NS Månedshefte nr1. januar 1945, s.18. Se også Agderposten 22.8.2008 og 23.8.2008.

²⁶ Ulateig 2006, s. 147–148.

²⁷ Jaklin 2011, s. 264, Christie 2010, s.86-87 og Styrvold 2009, s. 25–26.

²⁸ Et eksempel på høy alder var S. F. fra Byglandsfjord, Han var over 40 år gammel da han søkte om opptak til fronttjeneste (Den Norske Legion). Men den høye alderen gjorde at han i stedet ble overført til Vaktbataljonen. L-sak 188/45. Det samme forholdet gjaldt etter alt å dømme også S. F. fra Grimstad som var født i 1908.

²⁹ Omkring 20 personer fra Agder ble identifisert som deltagere i Vaktbataljonen under rettsoppjøret.

³⁰ Agderposten 30. oktober 1945.

³¹ Styrvold 2009, s. 77–78 og Agderposten 2. februar 1949.

³² Serberkorset, skal sannsynligvis være den tyske medaljen kriegsverdienstkreutz, kalt serberkorset blant mannskapene i VB.

³³ Se for eksempel Christie 2010, s. 90 og Styrvold 2009, s.17.

³⁴ Agderposten 27. september 1946.

³⁵ Agderposten 17. juli 1947.

³⁶ Agderposten 24. august 1948.

³⁷ Se for eksempel Agderposten 18. juli 1945.

³⁸ Styrvold 2009, s.42-93.

³⁹ Christie 2010, s.197.

⁴⁰ Rapport til Politimesteren i Arendal, avhør av Leif J. datert 5. februar 1947.

⁴¹ Christie 2010, s. 61 og Jaklin 2011, s. 264.

⁴² Polittidende 1951.

⁴³ Elvemo side 243–245.